

BURCHT OP DE KERKHEUVEL IN BOXTEL

Hanneke van der Eerden (auteur)

Martien Dijkstra (auteur)

24 januari 2014

Samenvatting:

Midden in Brabant ligt Boxtel, een middelgrote plaats die door de gunstige ligging aan de Dommel sinds de oudheid een gezochte plek is om te gaan wonen. Aanvankelijk op de hogere gronden, maar vanaf de elfde eeuw op de lagere gronden nabij de Dommel in het huidige centrum. Midden in dit centrum van Boxtel ligt een heuvel waarop de Sint Petrusbasiliek prijkt: de kerkheuvel. Al jaren worden velen door deze heuvel geïntrigeerd. Het idee is namelijk dat tussen 1050 en 1200 op deze kerkheuvel een motteburcht van de heren van Boxtel heeft gestaan.

1. Een motte

Een motte is een kunstmatig opgeworpen aarden hoogte met een omringende gracht met daarop een, aanvankelijk houten, woon- of verdedigingsstoren. Het geheel is omgeven door een palissade en alleen toegankelijk via een brug. De motte-heuvel wordt gecombineerd met een vaak lager gelegen, eveneens omgrachte, voorhof. De gebouwen op dit voorhof hebben een agrarische en ambachtelijke functie, soms met een huiskapel van de heer. Daar staan een hoeve en een zogeheten spijker, waarin het graan en andere opbrengsten van het land worden opgeslagen. Het oorspronkelijke achtvormige grondplan met opperhof en neerhof, is vaak nog herkenbaar in huidige gemeentepalissen.

Naast een economische heeft de burcht uiteraard ook een defensieve functie. Voorts stelt de heer zijn sociale status en zijn macht over het omliggende gebied ten toon terwijl de burcht tevens de residentie van de heer is.

Motte-burchten zijn populair geweest van ca. 1000 - 1250. Behalve opgeworpen heuvels zijn hiervoor ook natuurlijke hoogtes gebruikt. Een natuurlijke donk, wat verhoogd en omwaterd, is daarmee in ieder geval familie van het mottemodel. De Boxtelse kerkheuvel bezit genoeg

'archaische' trekjes om tot een vroege burchtfase te kunnen behoren. Kortom: het gaat hier mogelijk om een 'oude' vorm.

De ontwikkeling van de verschillende onderdelen van dergelijke burchtcomplexen is niet overal op dezelfde wijze en in dezelfde volgorde verlopen. Zo vertegenwoordigt in Sint-Oedenrode de motte en een eventueel gebouw daarop een latere fase in de ontwikkeling. Uit de opgravingen van de burcht in Sint-Oedenrode is voorts gebleken dat het grachtenstelsel herhaaldelijk vernieuwd en aangepast is. Daaruit mag worden afgeleid dat ook in Boxtel wellicht voortdurend is gegraven, dichtgegooid en opnieuw aangelegd, afhankelijk van de behoeften en de eisen van de tijd.

Grootschalig archeologisch onderzoek kan op de kerkheuvel bijzonder lastig uitgevoerd worden. Wel is de laatste jaren onderzoek gedaan met behulp van een Ground Tracer (een – gewoonlijk verrijdbaar – systeem, dat bijv. de bodem kan doorlichten op bijzonderheden) en wichelroede, en is archeologisch booronderzoek verricht.

Het booronderzoek heeft twee resultaten opgeleverd. Allereerst is komen vast te staan dat de kerkheuvel een natuurlijke donk is die verder is opgehoogd. Op de tweede plaats is gebleken dat er direct rondom de kerkheuvel een deels natuurlijke deels gegraven gracht heeft gelegen. Duidelijk is nu dat van een natuurlijke donk een kunstmatige, omgrachte heuvel (motte) is gemaakt. Of die motte vervolgens gebruikt is als burchtheuvel, dus als plek waar een versterking is gebouwd, is niet aangetoond maar wel aannemelijk te maken.

2. Het netwerk van de Heren van Boxtel

Het is niet verwonderlijk dat gedacht wordt dat de heren van Boxtel een (motte)burcht hebben bezeten. Binnen hun netwerk van familie en naburige locale heren bezaten meerdere heren een (motte)burcht. Zelf was de heer van Boxtel tevens heer van Randerode (nabij Heinsberg) en bezat daar eveneens een motteburcht.

In 1192 werd ene Giselbertus genoemd als heer van Tilburg. Deze Giselbertus werd in de literatuur beschouwd als schoonzoon van Harper Harperts van Randerode dan wel Harpern van Buekestella. De Giselberten lieten in het huidige Oisterwijk bij de samenloop van Leije en Reusel de motte van Ter Borch oprichten. Interessant is ook het gegeven dat de heren van Boxtel diverse goederen bezaten in Tilburg, Berkel-Enschot, Helvoirt en Udenhout. Dit versterkt de gedachte dat het voor de heren van Boxtel en Randerode wel degelijk de moeite waard was geweest om hier in de buurt een verblijf voor langere duur te hebben, al was het maar voor het beheer van hun diverse goederen in deze regio. Dit type aristocraten heeft verspreide belangen gehad en beschikte over verschillende versterkte woonplaatsen. Voorts werd het domein van de heren van Boxtel omgeven door heerlijkheden die allen over een vroege burcht, vaak een motteburcht, beschikten: de heren van Tilburg, de heren van Vught en Oirschot, de heren van Herlaer en de heren van Rode.

Het oprichten van motteburchten mag niet worden teruggebracht tot alleen een vorm van kopieergedrag tussen de aristocratische heren onderling. Er was een strategische noodzaak voor een versterkte woonplaats. Bij gebrek aan een effectief staatsgezag was onderling geweld tussen de territoriale heren aan de orde van de dag. De adellijke heren hielden elkaar in de gaten en stalen de vruchten van elkaars landerijen. Het was een strijd om de eerste levensbehoeften en het verdedigen van de eigen stand en eer.

Op basis van de aanname dat gelijke economische, geografische en militaire omstandigheden tot gelijksoortige reacties leiden kan men veronderstellen dat evenals andere aristocratische heren in de omgeving en in de familie ook de heren van Boxtel hebben beschikt over een vroege burcht. De menselijke neiging om de eigen status hoog te houden en het gedrag van standgenoten te kopiëren zou deze veronderstelling alleen maar versterken.

Met de veranderende militaire technieken en het toenemende gebruik van baksteen verloren de motte-burchten hun bestaansrecht. Vanaf de dertiende eeuw werden er op waterrijke, laaggelegen plaatsen waterburchten gebouwd, vaak aan de samenloop van twee waterstromen. De huiskapel werd dorpskerk en rondom deze kerk breidde het dorp. De burchtnederzetting ontwikkelde zich tot een prestedelijke nederzetting.

Een vergelijkbare ontwikkeling heeft zich vermoedelijk in Boxtel afgespeeld. Rond lijken de heren van Boxtel het burchtcomplex verlaten te hebben ten gunste van ka Stapelen en bouwden zij op de kerkheuvel de Romaanse voorganger van de huidige Sint Petruskerk.

Binnendommeltjes, geprojecteerd op de huidige kaart van het centrum van Boxtel, zijn in de jaren '30 van de vorige eeuw gedempt.

3. Voorgeschiedenis en aanloop tot booronderzoek

De vraag of de heuvel waarop de Sint Petruskerk staat – de zogenaamde kerkheuvel - de locatie is waarop die (motte)burcht gestaan zou hebben, heeft in de loop der jaren al vele historisch geïnteresseerden beziggehouden. De oorsprong van het huidige Boxtel zou dan op de kerkheuvel hebben gelegen. Met name historisch deskundigen als Aarts, Leenders, Thiadens en pater de Visser hebben zich diepgaand in deze vraag verdiept.

Het visioen van Thiadens

Bestudering van de kadastrale minuut (blad van de eerste perceelsgewijze kadastrale kaart) uit 1824 en de topografische kaart uit 1896 maakte de Boxtelse historisch geograaf drs. Huub Thiadens attent op de opvallende ligging van de kerkheuvel met daaromheen het zogeheten Binnendommeltje dat in 1930 is gedempt. Uitgaande van de wetmatigheid dat water de weg van de minste weerstand neemt meent hij uit de loop van het Binnendommeltje te moeten opmaken dat het gedeelte aan de noordzijde van de kerkheuvel gegraven moet zijn. Omdat men indertijd (rond 1150-1200) vanaf de heuvel een goed zicht had op het watermolencomplex ten noordwesten van de heuvel en op de toegangswegen en de bruggen aan de zuidoost- en zuidwestzijde zag hij in de kerkheuvel de ideale locatie voor een burcht van de heer van Boxtel.

Het vermoeden van Aarts

Drs. Bas Aarts, historicus en redacteur van Het Brabants Kasteel, uitte in 1993 zijn vermoeden dat de kerkheuvel weleens een motteburcht gehuisvest zou kunnen hebben. Hij baseerde zijn vermoeden op de vorm van en de ruimtelijke structuur rondom de kerkheuvel. Deze lijken ideaaltypisch (= beschikt over de meeste belangrijke kenmerken) op de klassieke 8-vorm van een motteburcht.

Mede naar aanleiding van het artikel van Aarts werden in november 1994 vier proefsleuven gegraven aan west-, noord- en oostzijde van de heuvel. Op alle locaties werd veel verstoorde grond aangetroffen. Er lijkt sprake van een ophoging, met sporen van oudere bewoning in de vorm van scherfvondsten.

In oktober 1995 zijn nog enkele boringen verricht op een west-oostlijn direct ten noorden van de kerk. Tussen de graven door kon een natuurlijke ondergrond aannemelijk worden gemaakt op 120-140 cm diepte.

Toen is de voorlopige conclusie getrokken dat er gesproken kan worden van een kennelijk natuurlijke heuvel in een waterrijke en moerassige omgeving. Na ophoging en uitbreiding is de heuvel aanvankelijk gebruikt om te bewonen. Tijdens de fase van kerkheuvel is voor het grote kerkgebouw de oorspronkelijke natuurlijke verhoging helemaal benut. De ingang van de toren, die op de helling staat, kon daardoor niet, zoals gebruikelijk, aan de westkant gerealiseerd worden.

De hypothese van Leenders

In 2000 formuleerde historisch geograaf en demograaf dr. Karel Leenders in 'Concurrentie of navolging? Ruimtelijke planning in het centrum van Boxtel in de dertiende eeuw' zijn hypothese over de ontwikkeling van de vroegmiddeleeuwse kern van Boxtel. Hij baseert zijn veronderstelling op de typisch ruimtelijke structuur van de kerkheuvel en directe omgeving, op de ligging van de oudste goederen van de heren van Boxtel direct bij en rond de kerkheuvel en op uitgifte van de hoendercijnzen die vanuit het kerkheuvelgebied naar buiten is verlopen. De ligging van de Spijker – de heerlijke opslagplaats voor de agrarische producten – op de veronderstelde voorhof van het burchtcomplex en de locatie van het watermolencomplex ten noordwesten van de kerkheuvel versterken deze gedachte.

4. Geofysisch onderzoek

Om meer concrete aanwijzingen te vinden voor de dan toe geuite vermoedens en hypothesen is in het voorjaar van 2008 op initiatief van pater Hans de Visser een grondradaronderzoek uitgevoerd. Het doel is geweest het in kaart brengen van archeologische objecten en structuren in de ondergrond van de Sint Petruskerk en directe omgeving tot een diepte van 4 meter onder maaiveld. De uitkomsten gaven een sterke verstoring van het gebied rondom de kerk te zien, vooral ontstaan door de opeenvolgende begravingen op het kerkhof rondom de kerk.

Toch concludeerden de onderzoekers dat de radargegevens de ligging lijken aan te geven van een cluster van funderingen en een tweetal cirkelvormige structuren. Hieruit kon een aantal bebouwingsrestanten worden gereconstrueerd en een mogelijke structuur die eventueel zou kunnen duiden op een motteburcht. Op basis van het later gehouden booronderzoek is de cirkelvormige structuur voor een deel mogelijk ook te interpreteren als de gegraven gracht, direct aan de oostkant van de donk.

De resultaten van dit onderzoek zijn door diverse deskundigen geëvalueerd met als conclusie dat nader onderzoek nodig is om tot beter gefundeerde uitspraken te komen.

Aanvullend zijn later aan de noordzijde van de Sint Petruskerk ook weerstandsmetingen (m.b.v. elektrische stroom ondergrondse structuren opsporen) uitgevoerd. Daarbij zijn diepten bereikt tussen 50 en 150 cm. Weerstandsmetingen zijn bijzonder geschikt voor het opsporen van grachten en muren in de ondergrond.

De resultaten hiervan lieten een zeer vlekkelig patroon zien, dat ook nu weer veroorzaakt werd door de vele begravingen in dit deel van het onderzoeksgebied. Aanwijzingen voor funderingsresten werden niet aangetroffen. Wel was te zien dat aan de noordrand de grond is aangevuld bij de aanleg van de kerkhofmuur.

Zowel uit de weerstandsmetingen als uit het grondradaronderzoek kwam als resultaat dat het gebied ten noorden van de kerk sterk is geroerd door het gebruik als begraafplaats. Beide onderzoeken duiden op de aanwezigheid van een zone met puin in de ondergrond direct langs de noordrand van de kerk.

5. Booronderzoek

Om meer duidelijkheid te krijgen over de geologische betekenis van de kerkheuvel – gaat het hier om een natuurlijke of om een kunstmatige heuvel – is in opdracht van de Heemkundekring Boxtel in 2009 booronderzoek verricht. Binnen het uitgezette onderzoeksgebied zijn op 46 plaatsen met een gutsboor boringen verricht tot op een diepte van circa 3,5 meter. Niet overall kon geboord worden. Huizen, bestrating en andere obstakels leiden tot een tamelijk grillig raster van boringen.

Twaalf boringen aan de zuid-, west- en noordwestzijde van de kerkheuvel tonen een pakket dat afwisselend bestaat uit laagjes zand en laagjes plantenresten. Zo`n pakket moet zijn afgezet in stromend water. Dit wordt bevestigd door de diepe ligging van dit pakket dat nooit hoger is dan zes meter boven Nieuw Amsterdams Peil en door de aanwezige kleilagen. Het lijkt hier te gaan om een afzetting die is gevormd tijdens de verlanding van een oude Dommelloop. Deze oude Dommelloop heeft de natuurlijke heuvel voor ruim tweederde deel omsloten.

De boringen aan de noordoostelijke zijde hebben een waterloop aangetoond die ondieper is. In 1832 heeft op deze plekken geen Binnendommeltje gestroomd. Waarschijnlijk heeft daar – ongeveer ter plekke van de huidige kerkhofmuur – een gracht gelegen die al voor 1832 is gedempt of verland. Deze gracht kan gediend hebben om de oude verlande meanderbochten of insnijdingen met elkaar te verbinden tot een volledige omsluiting van de kerkheuvel, terwijl het Binnendommeltje een grotere cirkel daaromheen heeft gevormd. Op deze manier heeft men door het uitgraven van slechts 120 meter gracht gemakkelijk een omgrachte (burcht)heuvel kunnen creëren met een oost-west diameter van ruim honderd met

noord-zuid diameter van ongeveer zeventig meter. Het daarbij uitgegraven zand kan zijn gebruikt om de natuurlijke dekzandhoogte te egaliseren en te verhogen.

Op grond van het booronderzoek kan ons beeld van de kerkheuvel worden bijgesteld. Op de eerste plaats is duidelijk geworden dat de kerkheuvel een grotendeels natuurlijke heuvel is die oorspronkelijk ruim anderhalve meter boven het omliggende landschap heeft uitgestoken en die deels is opgehoogd en geëgaliseerd. Op de tweede plaats zijn er duidelijke aanwijzingen dat er – naast het reeds bekende Binnendommeltje – dicht bij de natuurlijke hoogte een deels natuurlijke waterloop deels gegraven gracht heeft gelegen. Daardoor is het relatief gemakkelijk geweest een (burcht)heuvel te creëren.

6. Conclusie

Na alle onderzoek zoals hiervoor is weergegeven, luidt de vraag: kunnen we nu met de meest recente inzichten meer en met meer zekerheid iets zeggen over de eerder geformuleerde hypothese dat de kerkheuvel oorspronkelijk een natuurlijke donk in een meander van de Dommel is geweest, waarop rond 1050 een versterkte woonplaats of motteburcht zou zijn gebouwd door de heren van Boxtel.

Het onderzoek heeft duidelijk laten zien dat er sprake is van een natuurlijke donk die deels is opgehoogd. Als de interpretatie van het booronderzoek juist is dat rond de kerkheuvel in enge zin een extra omgrachting heeft gelegen, dan wordt het aannemelijker dat op de kerkheuvel de eerste woonstede of burcht van de Heren van Boxtel heeft gelegen. Nu tussen de eigenlijke kerkheuvel en de Spijker een gracht of in ieder geval een waterloop aangetoond lijkt, weten we dat het hele complex de vorm van een klassieke motteburcht heeft gehad. Het is dan een variatie op de typische 8-vorm van motteburchten waarop Aarts reeds eerder heeft gewezen: een hoofdburcht (de kerkheuvel zelf) en een voorburcht of voorhof (de Spijker). Enkele toponiemen en de in volgende eeuwen uitgeoefende functies (graanopslag, visvijver, watermolencomplex, markt, klooster) in de omgeving van de kerk- of burchtheuvel vormen evenzoveel aanwijzingen dat op en rond de kerkheuvel de kern van de centrumvorming van het huidige Boxtel is gelegen.

Literatuur:

- Dijstelbloem, Martien en Hanneke Van der Eerden - *Een motte op de kerkheuvel, meer dan een hypothese*. Boxtel 2011.
- Aarts, Bas – *De burchtenproblematiek van Boxtel, Het Brabants Kasteel*, jrg. 15-1992, pag. 39-53.
- Aarts, Bas – *Nieuws over Boxtel, Het Brabants Kasteel*, jrg. 17-1994, pag. 3-12.
- Leenders, Karel – *Concurrentie of navolging? Ruimtelijke planning in het centrum van Boxtel in de dertiende eeuw*. Brabants Heem, jrg. 52-2000, pag. 59-72.
- Thiadens, Huub – *Historisch-geografische verkenning van de kern van Boxtel*, 1993